

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН

ДАРИНА ЯНКОВА БОЙКИНА

**РЕЛИКВАРИИ В БЪЛГАРИЯ ОТ
ПЕРИОДА НА КЪСНОТО
СРЕДНОВЕКОВИЕ И ВЪЗРАЖДАНЕТО**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН *ДОКТОР*

СОФИЯ

2019

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИЗКУСТВОТА, БАН

ДАРИНА ЯНКОВА БОЙКИНА

**РЕЛИКВАРИИ В БЪЛГАРИЯ ОТ
ПЕРИОДА НА КЪСНОТО
СРЕДНОВЕКОВИЕ И ВЪЗРАЖДАНЕТО**

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН *ДОКТОР*
ПО НАУЧНАТА СПЕЦИАЛНОСТ
ИЗКУСТВОЗНАНИЕ И ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА, 8.1.

Научен ръководител

чл.- кор. проф. Иванка Гергова

Рецензенти

проф. д-р Елена Генова

чл.- кор. проф. Елка Бакалова

София, 2019

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита на заседание на ИГ *Средновековно и възрожденско изкуство*, проведено на 27.06.2019 г.

Дисертационният труд е в обем от 453 страници, предговор, 3 глави, заключение, 3 приложения, каталог, 322 заглавия библиография на кирилица и 57 заглавия на латиница

Публичната защита ще се проведе на 18.11.2019 г. от 11:00 ч. в заседателна зала 1 на ИИИЗк от научно жури в състав: доц. д-р Ангел Николов, СУ; проф. д-р Елена Генова, ИИИЗк; чл. - кор. проф. Елка Бакалова; проф. д. изк. Константин Тотев, АИМ ; доц. д-р Ралица Русева, ИИИЗк; доц. д-р Александър Куюмджиев, ИИИЗк, резервен член; проф. д.и.н. Иван Билярски, ИИИ, резервен член

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в отдел *Административно обслужване* на Института за изследване на изкуствата на ул. *Кракра 21*.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ОБЩА ХАРЕКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИЯТА / 2

1. Актуалност на темата и състояние на проучванията / 2

2. Обект, предмет и обхват / 3

3. Цел, задачи и очаквани резултати / 4

4. Методология на изследването / 5

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА / 5

1. Първа глава. Ролята на мощите през Късното средновековие и Възраждането / 5

2. Втора глава. Реликварии от османския период по българските земи: функция, форма, украса / 9

3. Трета глава. Реликвариите в златарското изкуство през османския период / 19

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ / 21

IV. ПРИЛОЖЕНИЯ / 22

V. КАТАЛОГ / 23

VI. ОСНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА / 23

VII. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА / 24

РЕЛИКВАРИИ В БЪЛГАРИЯ ОТ ПЕРИОДА НА КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ И ВЪЗРАЖДАНЕТО

I. ОБЩА ХАРЕКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Актуалност на темата и състояние на проучванията

През последните години учени от различни области на хуманитарните науки се обръщат към въпроси, свързани с функционирането на мощите на светците, но все още остава твърде слабо проучен „материалния“ аспект на тяхното почитание в българското късносредновековно и възрожденско общество. В научна литература липсва опит за цялостно събиране и изследване на реликвариите по българските земи до края на деветнадесетото столетие, въпреки разнообразните данни за култа към мощите и множеството достигнали до нас паметници. Това е основната причина за избор на темата на дисертационния труд, в който се прави опит за очертаване на една по-конкретна картина на почитанието на мощите в богослужебните практики и личното благочестие на българите през османския период, като вниманието е насочено преди всичко върху свещените „контейнери“, създадени за тяхното съхранение.

Специално се обръща внимание върху важни теоретични въпроси, свързани с терминологията и ролята на мощите на светците при формиране на богослужението и църковната архитектура, а също и при създаването на сакралната топография в градското пространство. Сред българските изследователи интересът към предметите, съхраняващи мощи, датира от самото начало на XX в., но едва през 80-те години на столетието в отделни публикации или в по-обща изследвания за църковната утвар започват да се разглеждат техните художествени или семантични особености. Тази промяна в насоката на проучване е застъпена най-вече в трудовете на Е. Генова, която за пръв път поставя въпроси за функцията на предметите, въвежда в научно обръщение огромно количество паметници, но най-важното е, че авторката очертава основни принципи в тяхната украса и форма. Тя посвещава специални изследвания върху

отделни паметници като кивота за мощи от Германския манастир край София и реликвария с неизвестен произход от РИМ-Перник. Специален интерес в научната ни литература има към важни култови обекти като иконата-реликвиарий „Св. Богородица Осеновица“ и кивотът с мощите на св. Йоан Рилски, на които Е. Бакалова и И. Гергова посвещават самостоятелни изследвания. Специално място в научната ни литература заемат и реликвиариите, постъпили в музейните сбирки в България след Първата световна война, на които спира вниманието си Р. Русева. За настоящото изследване от особена важност са откритите и публикувани напоследък археологически материали, които осветляват различни въпроси около почитанието на реликвите през Второто българско царство в изследванията на К. Тотев, Н. Ботева, Л. Дончева-Петканова.

Тук трябва специално да се подчертае, че през последните няколко години интерес към тази проблематика има сред колегите от съседните на България балкански държави. Техните изследвания помогнаха за изграждането на по-широк контекст за функционирането и популярността на кивотите за мощи на Балканите. Върху този вид култови обекти в Сърбия се фокусират Н. Макулевич и В. Даутович, в Македония към тази проблематика се обръща Е. Луческа, а сред гръцките изследователи специално внимание на реликвиариите в манастирските и музейните колекции отделят А. Балиан и Й. Икономаки-Пападопулос.

За изграждането на методологията на разработката важно значение имат последните публикувани проучвания, посветени върху култа към мощите и реликвите във Византия и в Западна Европа. Тук трябва да се подчертае, че напоследък изследователите насочват вниманието си именно към „материалния“ аспект към почитанието на мощите и реликвите. Това са проучванията на Х. Клайн и С. Хан. Дисертации, фокусиращи се около проблеми свързани с реликвиариите, правят Б. Хостлетър и М. Ангар.

2. Обект, предмет и обхват

Обект на настоящото изследване са реликвиариите, намиращи се в манастирските колекции, съкровищниците на енорийските църкви и музейните сбирки на територията

на съвременна България. Необходимо е да се въведе уточнението, че вниманието е съсредоточено само върху тези от тях, които могат да се определят като местно производство или доказано са функционирали по българските земи, като няма да се разглеждат донесените от чужбина обекти след края на XIX в., съхранявани в някои музейни или частни сбирки в България. Те са споменавани на тези места в изследването, където биха могли да послужат като сравнителен материал. Маркираната географска рамка е наложена поради практически съображения, свързани с достъпността на разглежданите обекти, което предполага и по-добра възможност за прецизен анализ. Без да се цели изчерпателност, в дисертационния труд са включени по възможност всички достъпни за проучване и познати от научната литература, исторически извори, архивни източници и теренни проучвания обекти.

Хронологическите граници на разработката са наложени от характера на достигналия до нас материал. Отделни сведения в научната литература дават информация, че по българските земи до XVII в. са се намирали реликварии на различни места от територията на България, но сред тях до нас достигнали са единствено обковът около костта на св. Георги Нови Софийски от 1593 г. и ковчегът с тялото на св. Йоан Рилски, създаден към началото на петнадесетото столетие и със значителни намеси от XIX в. Най-много реликварии и извори, показващи различни аспекти от култа към мощите сред българите, са запазени от възрожденската епоха. Това налага акцентът на изследването да бъде върху осемнадесетото и деветнадесетото столетие. Като горна граница се поставя края на XIX в.

3. Цел, задачи и очаквани резултати

Основната цел на дисертационния труд е да се направи опит за самостоятелно изследване на реликвариите по българските земи от османския период, като се представят различни аспекти от тяхното функциониране – ролята им в богослужебните практики и личното благочестие на вярващите, ролята на семантиката на украсата и формата. Доколкото е било възможно е проучено място на всеки един предмет в

историята на манастира или църквата, за които предназначени. С второстепенно значение са въпросите, свързани с извеждане на особености за отделните златарски центрове, към които принадлежат реликвариите. В дисертацията се поставя акцент най-вече върху материалното проявление при почитанието на мощите в късносредновековното и възрожденско общество, поради това по-слабо са засегнати теоретичните въпроси като формиране на сакрално пространство, ролята им във владетелската идеология на средновековните християнски държави, ролята им при християнизирването, които вече са разглеждани в българската научна литература.

4. Методология на изследването

Основният метод на работа е този на изкуствоведското изследване чрез документирането и каталогизирането на разглежданите обекти, анализирането им чрез сравнителен и формален анализ, както и иконографски анализ, там където е необходимо. В аналитичната част от дисертацията е избран интердисциплинарния подход.

II. СТРУКТУРА И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Първа глава. Ролята на мощите през Късното средновековие и Възраждането

Първа глава има за цел да очертае общия контекст, в който са „битували“ мощите на светците по българските земи през османския период. Направен е опит за систематично представяне на различни аспекти от тяхното почитание, което помогна за интерпретирането на предметите, предназначени за тяхното съхранение.

Мощите на светците заемат особено място в живота на българите през османския период. Това от една страна е унаследено от средновековните традиции в почитанието на реликвите и мощите, изградени с усърдието на средновековните български владетели и Църквата, а от друга – на специфичната роля, която те имат в укрепването на християнството от края на XIV в. до края на XIX в. За стабилизирането на християнските общности в европейската част на Османската империя мощите

изиграват съществена роля. Първоначално това се осъществява чрез изтъкването на множеството свещени части от телата на светци, намиращи се на Балканите, просияли през Христовите времена, раннохристиянския или средновековния период, но също и на тези, загинали мъченически след османските нашествия. По-късно със зараждането на националните идеи мощите на светците са не по-малко важен фактор при формирането на идентичността на балканските народи. През всички тези векове обаче мощите, а и други свещени предмети, продължават да заемат важно място в религиозния живот на българите, като начините на тяхното почитание са достатъчно ясно свидетелство за личното благочестие на миряните и на клира.

Почитанието на мощите е особено характерно за средновековните християнски държави в католическия и в източноправославния свят, а от тази тенденция Средновековна България не прави изключение. Без да се спираме подробно върху развитието на култа към мощите след покръстването на българите през втората половина на девети век до края на четиринадесетото столетие, тъй като в последно време върху тези въпроси бяха посветени множество проучвания, обърнахме бегло внимание върху свидетелствата за ролята на мощите в личното благочестие на българите през Средновековието, за което може да се съди по някои писмени свидетелства и публикувания археологически материал.

От самото начало на османския период особено отношение християните проявяват към телата на новомъчениците, като за българите най-важни са тези на св. Георги Нови Софийски и на св. Никола Нови Софийски. Най-вероятно през петнадесетото столетие е живял св. Димитър Басарбовски, който е почитан не заради своята мъченическа смърт, а поради отшелническите си подвизи, за когото се допуска, че вече към 40-те години на XVI в. е съществувал оформен култ, а през 1774 г. мощите на светеца са отнесени в Букурещ от генерал Петър Салтиков, където били поставени в съборната църква „Св. св. Константин и Елена“. Познати са и някои свидетелства за почитание на контактни реликви през Възраждането. Константин Софийски, мъчен от

турците около 1844 г., не е официално канонизиран за светец от Църквата, но пръст от неговия гроб се е считала за лековита и е събирана от вярващите.

Изтъкване на голямото количество мощи, намиращи се на Балканите, откриваме в няколко съчинения създадени през османския период, които целят да покажат небесната закрила над Балканите, въпреки трудните за християните времена. В познатите текстове не се пропускат българските земи. Най-ранното от тях е сборникът „Различни потреби“ – компилативно съчинение от Яков Крайков, появило се през 1571-1572 г. Отделни сведения за мощи на Балканите и по българските земи се намират и в антикатолическото съчинение „Палинодия“ на украинския писател Захарий Копистенски, създадено през 1621 г. Особена популярност обаче придобива съчинението на Паисий Хилендарски, който представя сведения за мощи на българските светците. Неговото съчинение несъмнено достига до много българи, посредством множеството преписи на Историята.

Познатите ни сведения дават информация и за ролята на мощите в личното благочестие на българите, за които през XVIII-XIX в. поклонението до Светите земи, Света гора или някои по-близък и достъпен манастир е важно събитие в религиозния им живот. Те са привлечени от намиращите се светини там, а това се подчертава и в поклонническата литература, която е била изключително популярна през тези столетия. Но освен до Светите земи или до Света гора, българите през Възраждането са привлечени най-силно от Рилския манастир, поради намиращите се в него важни култови обекти. Един от тях е чудотворната икона-реликвиарий „Св. Богородица Осеновица“. Безспорно обаче далеч по-голяма популярност имат мощите на св. Йоан Рилски, подхранвана допълнително и от таксидиотското движение на рилското братство. Засега все още трудно биха могли да се определят мащабите на таксидиотската дейност на другите манастири по българските земи. Такива дейност е практикувана от бачковските монаси, както и от някои манастири, намиращи се в близост до София.

В края на първа глава е обърнато внимание върху един все още слабо проучен за периода на Късното средновековие и Възраждането аспект от почитанието на мощите – полагане на мощи на светци в олтарните пространства на църквите. До нас са достигнали малко, но достатъчно ясни свидетелства, че в периода след османските нашествия в престолите на църквите продължават да се поставят мощи на светци. За тази практика съществуват различни свидетелства. Познат е ръкопис, датиращ от 1881 г., който е озаглавен „Няколко забележки за реда на осветяване на църкви от Видинския викарий Велички епископ Партений, преписана от свещеника Авраам“ (НБКМ 1387). В него са описани последователно всички етапи за полагане на мощи в олтара на неосветена църква. За поставянето на мощи в св. Престол на християнските храмове през османската епоха съдим по няколко запазени и достъпни за изследване стълбове, служили като основа на олтарни маси. В горната част на постаментите им са пробити отвори за полагане на мощи.

Представените данни в тази глава позволяват да се заключи, че през османския период мощите на светците продължават да има съществена роля в живота на християните, както и през Средновековието. Те са важен елемент в стабилизирането на християнството в рамките на Османската империя, а по-късно и в изграждането на националната идентичност, но и в ежедневиия живот на вярващите. Вярата в тяхната чудодейна мощ подбужда тяхното благочестие. Освен това приведените данни осветиха един малко разглеждан в научната литература въпрос, какъвто е полагането на мощи в олтарите на църквите от османския период. В този смисъл, реликвариите като „медиатори“ между телата на светците и вярващите, имат не по-малко значение от самите мощи, тяхната форма и украса са пряко свързани със семантиката на мощите и различните аспекти на тяхното почитание.

2. Втора глава. Реликварии от османския период по българските земи: функция, форма, украса

Следващите части от дисертационния труд се фокусират върху основни проблеми, свързани с предметите, които ги съхраняват. Във втора глава се обръща специално внимание върху въпросите свързани с функцията на реликвариите в религиозния живот на българите, но също така е направен опит за изследване на семантиката на формата и украсата, с уточнението, че поради характера на събрания материал, анализът е съсредоточен основно върху възрожденската епоха.

В началото на тази глава са представени познатите до момента писмени свидетелства, които, макар и оскъдни, дават възможност за изграждане на хипотеза за начина на създаване на реликвариите през Възраждането, както и за това кой определя тяхната декоративна програма. Имайки предвид колко малко са известните днес данни за произхода, разпространението и придобиването на мощи и реликви през разглеждания период, е съвсем очаквана и почти пълната липса на писмени извори, които да осветлят начина, по които се изработват, ползват и възприемат реликвариите. Най-ясно се очертават тези въпроси по отношение на кивотите за мощи, използвани от пътуващите монаси. Изказаното в литературата мнение, че монасите получават кивоти с мощи в манастирите си не трябва да се отхвърля напълно. Но от приведените сведения от един добре известен извор като Хилендарската кондика, която съдържа информация за това какво са взимали със себе си монасите, изпращани на таксид, и съответно какво са връщали, изглежда много по-популярна е практиката те да взимат частици мощи със себе си, а да поръчват техни „контейнери“ на мястото, където са изпратени на таксид. Този извод помага не само да се анализират самите предмети, но и осветлява донякъде въпроса за тяхното функциониране.

Един от важни въпроси при анализа на реликвариите от османския период е свързан с начините на тяхното функциониране, които са разгледани в самостоятелна част в тази глава. Според нас през периода, който ни интересува, спрямо

функционалните особености на предметите съхраняващи мощи се очертават три отделни групи. Наред с придобилите широка популярност през Възраждането таксидиотски кутии, реликвариите продължават да се употребяват по начина утвърден през Средновековието, като участват в някои важни ритуални практики или са достъпни за поклонение в християнските храмове. Но освен тях към края на деветнадесетото столетие се появяват и кутии, имитиращи реликварии. Това недвусмислено показва каква неизменна част от живота на вярващите са тези предмети. Тези функционални особености са важни най-вече поради това, че се отразяват във формата и украсата на реликвариите, които се определят от техните поръчители – предимно представители на клира. Това е пряко свързано не само с появата на този вид свещени предмети и свидетелства за тяхната употреба през периода, но най-важното е, че дава основание да се търси конкретен идеен замисъл и символика както във формата, така и в подбора на темите, образите и сцените, представени върху тях, което означава, че създаваните през епохата на Възраждането реликварии не губят сакралното си значение.

Друг важен въпрос, който досега не е разглеждан задълбочено в литературата, е типологията на формата на реликвариите и нейната семантика. За да бъде ясно очертан проблема с формата на кивотите, и по-точно до каква степен тя се обновява през XVIII и XIX в., накратко са изложени принципите, на които формата се подчинява по отношение на тези реликварии, които съхраняват мощи на светци във византийския свят. Това се наложи преди всичко поради наблюдението, че те не заглъхват, а остават живи почти до края на деветнадесетото столетие. Преплитането на локалната (византийската) традиция и новите западноевропейски влияния налага да се припомни, че почитането на мощите на светците във Византия и страните от нейния културен кръг се различава рязко от това в католическия свят, което се отразява и в начина на тяхното съхранение. Това се изразява най-вече в достъпа до мощите. Както е добре известно, във византийския свят непосредственият контакт със свещените останки на светците е

важна част от тяхното почитание. Този принцип остава валиден и за реликвариите от периода на Късното средновековие и Възраждането.

Безспорно най-популярната формата сред достигналите до нас реликварии е тази на **кутията-ковчеже**, както Е. Генова отбелязва в монографичното си изследване за църковните приложни изкуства в България. В тази типологична група най-голямо разнообразие има при оформянето на капака. Той може да бъде плосък или съвсем леко изпъкнал, покрит с кована във висок релеф декорация, емайл, филигран или живопис при дървените реликварии. Много по-често обаче златарите предпочитат да изработват капаците на кутиите изпъкнали, издигащи се в няколко пояса, като по този начин се оформя централно правоъгълно поле, в което се поместват изображения на светци, сцени или композиции.

В отделна типологична група са разгледани **реликвариите с архитектурна форма**. От периода на Възраждането днес са познати само два реликвария с формата на умалени църковни сгради. Единият се намира в колекцията на Бачковския манастир и съхранява част от черепа на неизвестен светец лечител, заемащ формата на храм с центричен план. Вторият пример се намира в Етрополския манастир „Варовитец“, който има издължена паралелепипедна основа, а към капака му са припоени три купола. Макар и предпазливо, може да се допусне, че на Балканите е съществувала традиция мощи на светци да са съхранявани в кивоти прилични на архитектурен макет. Според нас тяхната форма носи по-общ символичен смисъл, който в контекста на християнското се изкуство се търси по посока на „имитация“ на Гроба Господен или в създаването на идеалната представа за храм, което се свързва с Небесния Йерусалим. В научната литература се приема, че „копията“ на Божи гроб интерпретират доста свободно конкретната архитектура още от най-ранните християнски векове, като се разчита преди всичко на аналогичната връзка.

По българските земи са познати и няколко примера на **реликварии с форма на ръка**. Важно за анализа на тази група паметници е уточнението, че във Византия не се

поставят мощите на светците в реликварии, оформени по този начин. Тази практика е характерна за католическа Европа и навсякъде, където се срещат подобно оформени реликварии се приема, че са повлияни от тази традиция. В източноправославната част на Балканите тези влияния биха могли да проникнат от няколко посоки. Не трябва да се изключва възможността и за проникване на тези влияния от Адриатическото крайбрежие към вътрешността на Балканите, имайки предвид активните търговски отношения с Дубровник. Най-вероятно обаче тези влияния по българските земи идват от Атон, като главен християнски център на Балканите през османския период и непрекъснатите връзки, които атонските манастири са търсели с местното християнско население. Според известния до момента материал този тип кивоти биха могли най-общо да се отделят в две групи. Първата група се състои от тези, чиито външен контур следва формата на стилизирана човешка длан, най-често на дясната. Втората група реликварии са във формата на кутии, върху чиито втори капаци за мощи са изковани ръце в сравнително висок релеф. Причините за появата на подобен вид кивоти за мощи във формата на ръка или на длан на Балканите биха могли да се търсят в универсалното и сложно символно значение на ръката. Създаването на култови предмети във формата на ръка има дълга история, като в текста са посочени само някои от нейните най-характерни аспекти на проявление в християнството – самостоятелно представена дясна ръка се появява както в иконите, в стенописите, но също ръката като мотив се използва често във фолклора като украсата на различни обредни хлябове, везби, каменна украса.

Реликвариите-книги представляват друг рядък тип, който е съществувал по българските земи. Разгледаните в тази част от изследването кивоти са предимно таксидиотски кутии, което ги отличава от дотук представените реликварии с форма на църква и на ръка. В повечето случаи са предвидени легла за разглобяем напрестолен кръст, което е достатъчно ясен индикатор за употребата им. Съществуването на реликварии с форма на кодекс, както и заемането на елементи от украсата на

скъпоценните подвързии на напестолните евангелия не изглежда толкова „оригинално“ явление, ако имаме предвид, че сред обковите на евангелията съществува специфичен тип на обкови-кутии. В литературата вече е изказвано наблюдението, че този рядък тип подвързии има символична връзка с реликвариите, като и двата вида църковни утвари са предназначени за съхраняване на едни от най-свещените за християните материи. Трудно е да се проследи в каква степен появата на този вид реликварии се опира на по-стари традиции и дали те са резултат от чужди влияния, затова сме се ограничили единствено с тяхното систематизиране в три отделни групи – реликварии, изработени от сребро или дърво във форма на кодекс; дървени правоъгълни каси, облечени в кожена подвързия за книги; кутии-ковчежета, върху чиито капаци са разположени композиции, подчинени на принципите на декоративната украса на обковите на евангелия.

Декоративната програма на реликвариите от периода на Възраждането е един от най-важните проблеми, свързани с разбирането ролята на мощите и реликвите сред християните в Османската империя. Затова в края на втора глава е направен опит за извеждане на някои особености в украсата на този вид църковни утвари, и е потърсена най-вече функционалната и символичната роля на образите, сцените и композициите, поместени върху кивотите, по отношение както на самото почитание на мощите на светците, така и на тяхната ритуална употреба.

Търсейки основните принципи в украсата на реликвариите от периода, трябва да се подчертае, че независимо от тяхната конкретна формата, поръчителите и златарите използват максимално възможностите за пластична декорация, която намира място не само върху страниците и капака на кутията, но и върху втория капак, към който са прикрепени мощите. Много често са изработвани сребърни пластини, прикрепяни от вътрешната страна на капака, върху които са поместени изображения на светци или сцени, като по този начин се допълва и усложнява иконографския замисъл на украсата. Тази декоративна система е следвана и при изработването на реликварии от дърво,

които дават възможност за поместването на живописни изображения. Не липсват и случаи, в които върху живописните части са монтирани метални обкови, поставяни покъсно, вероятно като вотивни дарове от вярващите. Също така, трябва да се отбележи, че таксидиотските кутии се отличават със сравнително по-усложнена декоративната програма, която не само се развива отвъд намерението за представяне на светеца, чиито мощи се съхраняват в кивота, но и отразява основните аспекти на тяхното почитание – вярата в лечителската сила на мощите и застъпническата роля на светците.

В първата група от изображения са разгледани **образите на светци**, поместени върху реликвиите. Те започват да се включват в украсата на реликвиите, съхраняващи техните мощи, около X в. във Византия, като през вековете тази тенденция се утвърждава и се превръща в задължителен елемент при съставянето на декоративната програма на този вид култови предмети. Това е особено характерно за запазените кивоти за мощи от османския период. През XVIII-XIX в. образите на светците продължават да заемат важно място в декоративната програма на реликвиите и имат конкретен символичен смисъл. Въпреки логичното място на образа на светеца да бъде върху предмет, предназначен за неговите мощи, от познатия материал могат да се посочат само няколко абсолютно сигурни примера, при които това е потвърдено и от придружаващите надписи. В други случаи може да се приеме, че образът на светеца, който остава единствената фигурална украса върху кивота, служи за идентифициране на мощите. Търсейки функцията на образите на светците в декоративната програма на реликвиите от Възраждането, трябва да се отбележи, че понякога в декоративната програма на кивотите за мощи се включват и образи на светци, чиито локални култове са особено развити.

Един от най-важните аспекти от почитанието на мощите е свързан с вярата в тяхната изцелителна сила, което се отразява и във формирането на украсата на таксидиотските кутии. Всичко това дава основание, освен образите на светците, чиито мощи се съхраняват в реликвиите или на такива, които са с развити локални култове,

да се формира и друга група от изображения, символично свързани с вярата в лечителската сила на мощите. В декоративната програма на някои кивоти са включени образи на светци-лечители и на такива, почитани заради способностите си да лекуват болести – св. Пантелеймон, св. св. Кир и Йоан, св. Харалампий. За тяхната символична роля в украсата на реликвариите подсказва факта, че техни мощи не се съхраняват в тях, а освен това, в подкрепа на това предположение, може да се посочи още един случай, в който лечителската сила на мощите е илюстрирана не чрез самостоятелно представени изображения на светци, а чрез живописно представена композицията „Св. Богородица Живоносен източник“, която директно „демонстрира“ на миряните възможността за изцеление чрез чудо, получено благодарение на искрена вяра и благочестие.

В отделна група са разгледани образите на светците **патрони и покровители** на манастири и църкви. Украсата на реликвариите се подчинява преди всичко на тяхното предназначение в религиозния живот, което е причината декоративната програма на таксидиотските кутии да се усложнява, включвайки в себе си образи и сцени със специфичен символичен и функционален смисъл. В този вид реликварии образа на светеца, чиито мощи се намират в кивота заема толкова важно място, колкото светеца патрон или покровител на конкретния храм или манастир. Тази особеност в украсата на кивотите за мощи, използвани от пътуващите монаси, формира друга голяма група от образи и сцени, чиято основна цел е да маркира конкретно място.

На особено почитание в манастирите се радват тези светци, чиито мощи се съхраняват там и особено, ако тези светци са отшелници. Когато става дума за реликвариите от територията на България най-характерен случай е почитанието на св. Йоан Рилски от рилските монаси, което е подхранено от присъствието на неговите мощи в главната църква на манастира. Затова не е изненадващо, че в съставянето на декоративната програма на кивотите от колекцията на Рилския манастир, образът на св. Йоан Рилски заема почти задължително място. По този начин, освен че се напомня за

лечителската сила на мощите, намиращи се в таксидиотските кутии, се маркира и мястото, на което те принадлежат и от което идва самият монах таксидиот.

С изобразяването на особено почитан култов обект в декоративната си програма се отличават и няколко бачковски кивоти, в които важно място заема св. Богородица Одигитрия. Този избор от страна на монасите при формирането на украсата се дължи най-вероятно на присъствието на чудотворната Богородична икона, която е достъпна за поклонение в главната манастирска църква. Известно е, че чудотворната икона е изключително популярна сред вярващите през периода на Възраждането, което довежда до това Бачковският манастир да се асоциира преди всичко с нейното присъствие.

Така, поместването на важни за манастирите култови обекти, каквито са ковчегът с мощите на рилския отшелник и Бачковската чудотворна икона намират своето логично място, особено що се отнася до предмети, съхраняващи също чудодейни и способни да лекуват частици, но и участващи в развитите и установени манастирски практики за привличане на поклонници.

Със специфичен функционален смисъл в декоративната програма на реликвиите се отличават **композиции и сцени с литургичен характер**. Евхаристийната тематика се илюстрира чрез някои от най-характерните за олтарното пространство композиции. В няколко таксидиотски кутии от рилския манастир като акцент в декоративната програма е избрана композицията Дейсис. Иконографският вариант Христос Велик Архирей, благославящ с двете ръце, изразява директната връзка между литургията и Христовата жертва, което се посочва като причина от изследователите за честата му употреба в стенописната декорация на олтарите през XVIII и XIX в. Освен това композицията Дейсис, която се появява в олтарното пространство от средновизантийския период, се разглежда както с есхатологичен, така и евхаристиен смисъл. През Възраждането композицията се изобразява сравнително рядко в олтарното пространство, но присъства почти задължително в състава на

иконостасите, поставена като център на апостолския ред, като по този начин се превръща в смислов център на иконографската програма на иконостаса. Имайки предвид, че олтарното пространство на всяка една църковна сграда се възприема като символ на небето, където пребивава Бог, и на райското пространство, където се намират светците, дава възможност да се предположи, че Дейсисът, включен в декоративната програма на реликвиите, има за цел да очертае едно умалено сакрално пространство, осветено най-вече от присъствието на мощите, но и подчертано чрез подбора на изображения. Освен чрез различни варианти на композицията Дейсис евхаристийната тема е илюстрирана чрез старозаветен сюжет, каквато е сцената Гостоприемство Аврамово. Триединството е представено в реликвиите и чрез композицията Новозаветна Троица. Такива примери отново могат да се посочат от колекцията на Рилския манастир. Друга тема с евхаристиен смисъл, намерила място върху украсата на реликвиите е композицията Христос Лоза. Образите на евангелистите се срещат самостоятелно в украсата на няколко реликвиария, както и придружени от своите символи и поместени в ъглите на правоъгълните кивоти, които напомнят от една страна на украсата на напестолните евангелия и кръстове, а те всички директно са свързани пряко с художественото оформление на олтарното пространство.

Имайки предвид, че повечето разгледани тук случаи са таксидиотски кутии, които имат конкретно богослужебно предназначение, остава да се потърси до каква степен съществува връзка на богослужебно ниво между Христовия образ и мощите на светците.

Това дава основание да се предположи, че поместването на композиции и сцени с евхаристиен смисъл, които директно или алегорично представят въплътеното Слово и Христовата жертва, каквито бяха представени до тук, отразяват именно богослужебната функция на този тип реликвиарии. Трябва да се подчертае също така, че примерите, в които са включени тези композиции са свързани тясно с манастирска

среда, където богослужерна употреба на мощите вероятно са били добре познати. Тези примери се обединяват и по друг признак – повечето от тях са висококачествени образци на сакралното златарство по българските земи от разглеждания период, създадени по поръчка на пътуващи монаси от Рилския и Бачковския манастир, които са утвърдени духовни центрове. Посочените по-горе теми от друга страна са най-директния начин да се онагледят идеята, че реликвиите, създавани по поръчка на монасите таксидиоти са замислени и използвани като малки преносими олтари.

Накрая са разгледани **орнаментална украса и архитектурни елементи**, които задължително присъстват в украсата на разглежданите от нас паметници. Мястото на орнаментите в украсата на реликвиите е подчинено на тяхната форма, те служат да я подчертаят. Така, поместени по външните повърхности на кивотите, те обикновено рамкират изображенията върху капака и покриват плътно страниците. Орнаменталните фризове обикновено са изградени в огледална симетрия за всяка една от дължините, върху които са вписани, като за център се избират розети или едри цветя. Тук изключение правят например произведенията на пазарджишките златари, които много умело развиват безкрайни фризове от S-образна лента с растителни повлечи, „обръщащи“ се в ъглите чрез разхлабен възел. Засега могат да се посочат само няколко паметника, в които са гравирани много фино тънки фризове, обикалящи дъното. Орнаментите, разположени в стройна система в украсата на кивотите имат ролята да рамкират и да обособят пространството, в което се съхраняват мощите на светците, чиято сакралност е „подхранена“ допълнително и от придружаващите ги малки кръстове. Орнаментите, които присъстват задължително в украсата не само на реликвиите, но и на другите църковни утвари, в иконите и стенописите от периода на Възраждането, символично представят рая, а към тази символика може да се добави и още един смисъл на растителните орнаменти в украсата на реликвиите, и особено тези, присъстващи непосредствено до отворите за мощи. Имайки предвид, че сред топосите в агиографската литература благоуханието е един от маркерите за светостта

на умрелия и условие за неговото канонизиране, Д. Попович „оправдава“ присъствието на цветята в украсата на каменните саркофази на канонизираните сръбски владетели и приема, че те символизируют сладката миризма, която излиза от мощите на светците.

За архитектурните елементи в украсата, както и за поместването на цели архитектурни ансамбли в украсата на реликвариите, също би могло да се предположи, че илюстрира рая и идеята за Небесния Ерусалим. Но те биха могли да илюстрират и конкретни места.

3. Трета глава. Реликвариите в златарското изкуство през османския период

Трета глава от дисертационния труд е посветена на художествените характеристики на реликвариите по българските земи от османския период. Анализът на техните стилови особености дава допълнителна информация за тяхното движение от едно място на друго и очертава приблизително точно етапите на тяхното почитание. Това е валидно особено за ситуацията по българските земи през XVIII и XIX в., от когато датира изключително голям брой паметници, благодарение на които би могло да се изгради хипотетична представа за контактите, осъществявани от отделните манастири, за наличието на техни метоси, за развитието на таксидиотска дейност, а всички тези елементи изграждат по-пълна картина за популярността им сред вярващите. Притежаването на църковни утвари, изработени в определен златарски център и понякога дори от определен златар, навярно е въпрос и на престиж. Църквата, като основен поръчител на златарски произведения необходими за изпълнението на ритуала, неизменно оказва влияние върху развитието на златарските центрове, а това донякъде определя мащабите на тяхната продукция, както и нейното качество и разпространение.

За очертаването на художествения контекст на разглежданите в дисертацията предмети беше необходимо да се обърне внимание на обстоятелствата, които оказват влияние върху формирането на общите стилови тенденции. Златарството през османския период се развива при непрекъснати контакти между ислямската и

християнската култура, обновена през XVIII и XIX в. чрез силните западноевропейски влияния, засегнали цялостно живота в Османската империя. Освен отвън, за формирането на стиловите особености на златарските произведения влияние оказват и съществуващите връзки между отделните центрове, които са активни през вековете на османска власт. Те се осъществяват чрез преноса на самите златарски произведения или чрез пътуване на майсторите при изпълнението на поръчки, но също и чрез движението на отделни златари с цел обучение.

Обновяването на златарското изкуство през XVIII и XIX в. с включването на характерните за бароковото и рококо изкуство елементи се осъществява синхронно с цялостното реформиране на църковното изкуство. В репертоара от орнаменти и иконографски редакции, използвани от златарите навлизат барокови и рококо елементи като рокайли, раковини, картуши, рогове на изобилието, вази и ибрици с пищни цветни букети, поместени под арки, гирлянди с цветя, преплитащи се със S-образно извиващи се ленти. Най-рано това се осъществява в златарските ателиета, намиращи се в столицата на империята. Известно е, че в квартала Галата в Константинопол работилници отварят майстори златари и часовникари от Женева, както и от други градове в Западна Европа. Не по-малко важен за осъществяването на тези контакти с постиженията на западноевропейската култура са вносните предмети, като църковните утвари не правят изключение.

Подобрените икономически условия предоставят възможности за поява на златарски ателиета в по-малки населени места. Въпреки това обаче, водеща роля, поне по отношение на създаването на църковни утвари, изглежда продължават да имат „старите“ златарски центрове, което най-вероятно се подхранва и от обстоятелството, че те са и митрополитски седалища. С цел да се анализират конкретни проблеми, свързани с художествения контекст, в който се появяват реликвариите, вниманието е фокусирано върху тези, които дават сигурни данни за златарския център, от който произхождат. За периода на Възраждането се очертават четири основни центъра, които

са „произвеждали“ реликварии. Това са София, Враца, Видин/Лом и Пазарджик. Разбира се, реликварии са изработвани и в по-малките златарски центрове като Габрово, Трявна, Копривщица и Панагюрище, от където произхождат малко на брой кивоти, а липсата на достатъчно публикуван сравнителен материал прави невъзможно тяхното поставяне в по-широк контекст. Поради същите причини не се анализира подробно и върху продукцията на златарския център във Велико Търново. Познатите ни днес реликварии от великотърновски златари са разположени в твърде широки хронологически граници, което затруднява значително изграждането на конкретна картина за този златарски център, усложнена допълнително от липсата на достатъчно публикувани произведения.

III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализирането на реликвариите в рамките на едно изследване позволява да се очертае и още един аспект от християнската история по българските земи между XV и XIX в., а именно по какъв начин се „размества“ сакралната топография след османските нашествия на Балканите. В първа глава е подчертано, че към края на XIV в. и почти през целия XV в. мощите на светците, и най-вече тези от тях, чиито мощи са запазени целокупни, са пренасяни от един град в друг, а това се отразява до разпространението на култовете им, като в същото време споменът за тяхното присъствие продължава да съществува в съзнанието на вярващите, отразяващо се предимно в множество легенди, в които мощите на светците имат главна роля. Събраният материал, както и сведенията, които са ни познати от писмените извори и архивните източници формират няколко „ядра“ по българските земи, наситени с мощи на светци. По всичко изглежда, че старата българска столица поне през XVIII и XIX в. продължава да съществува като важен християнски център както и през Средновековието, но с тази разлика, че мощите на светците се намират в близките до Търново манастири, а не в самия град. По сходен начин се оформя и района на

Пловдив, друго митрополитско седалище по българските земи. Несъмнено обаче София се формира като място, покровителствано от най-много небесни закрилници. Днес знаем, че мощи на светци са се намирали не само в манастирите, намиращи се в близост до града, но и в градските църкви.

Неясна остава ситуацията с мощите от територията на Сливенска епархия, както и по Черноморието. Към момента не са ни известни достатъчно извори, документи или кивоти за мощи, на базата на които да можем да изградим хипотетична представа за сакралната топография от тези части на България. Територията на Доростоло-Червенска митрополия е също така „пуста“. Състоянието на тази епархия е документирано през 1903 г., от което е известно, че към началото на XX в. там не се е намирал нито един кивот за мощи. Това състояние в епархията може да се обясни с историческите обстоятелства. Територията на съвременна североизточна България се обезлюдява много бързо след османските завоеванията, а малко по-късно тези земи са населени с мюсюлманско население. Това донякъде дава обяснение на факта, че на територията на Доростоло-Червенската митрополия непосредствено след Освобождението не се е намирал нито един реликварий, но също и за радикалните промени в сакралната топография по българските земи. Първостепенното място на средновековната българска столица Търново като християнски център, в които се намират множество мощи на светци, през османския период се заема от София.

От събрания материал се формира и една малка група от кивоти за мощи, които са се намирали или все още са оставени на съхранение в малки енорийски църкви. Една част от тях са принадлежали на монаси-таксидиоти, които най-вероятно са починали в селата или малките градовете, а след това не са прибрани вещите им в манастира, където са служили. Неясен обаче остава въпроса за присъствието на реликварии в малки енорийски църкви в градове или села отдалечени от митрополитските седалища, които са изработени специално за храмовете, а не са принадлежали на пътуващи монаси.

IV. ПРИЛОЖЕНИЯ

Информацията от събраните извори, архивни източници и обработката на реликвариите даде възможност за съставянето на списък с мощи на светци и реликви, намиращи се по българските земи през османския период (Приложение 1) и карта, представяща топографията на реликвариите в съвременните граници на България (Приложение 3). Данните за златарите, работили Пазарджик и Пловдив до 1614 г. са изнесени в таблица (Приложение 2).

V. КАТАЛОГ

Дисертационният труд е придружен от каталог, в който е представен събираният достъпен за изследване материал. Той съдържа 95 каталожни статии, в които всеки един реликварий е представен с данни за датировка, размери, материал, произход и местонахождение, където е необходимо, описание, литература, архивни източници и фотографии. Включените в изследването реликварии са представени по колекции, като във всяка една от тях предметите са подредени хронологично. Първо са представени точно датирани паметници, а след тях тези, които се датират по своите стилови особености в по-широки хронологически граници. Тук трябва да се отбележи, че в каталога не са включени ковчегът с мощите на св. Йоан Рилски, иконата-реликварий „Св. Богородица Осеновица“ и кивотът за мощи от Германския манастир, върху които са посветени множество публикации и са разгледани достатъчно задълбочено в научната литература. Извън него остава и втората икона-реликварий „Св. Богородица Портарица“, намираща се в манастира. Към момента все още не е посветено изследване върху нея, но тя не намира място тук, тъй като нейните особености в художественото оформление я отличават твърде много от останалите предмети. Този интересен паметник се нуждае от задълбочено и самостоятелно проучване, което излиза извън поставените задачи на дисертационния труд.

VI. ОСНОВНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- За първи път се прави опит за систематично изследване, посветено специално на реликвариите по българските земи от османския период.
- За първи път се прави опит за систематизиране на познатите извори, свързани с почитанието на реликвите и мощите от периода XV-XIX в.
- Направен опит за събиране на сведения, отразяващи създаването и употребата на реликвариите.
- Направен е опит за създаване на типология на реликвариите спрямо особеностите на формата, като се акцентира и върху нейното семантичното значение.
- Направен е опит за систематизиране на основните проблеми, свързани с украсата на реликвариите и нейната семантика.
- Принос е създаването на каталог с всички известни до момента реликварий, достъпни за изследване, познати в научната литература или архивни източници. Техният общ брой е 95. Паметниците са представени спрямо колекциите, към които принадлежат. Една част от тези паметници досега не са били публикувани.

VII. СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- Бойкина, Д. Няколко мощехранителници от софийски златари. – Проблеми на изкуството, 4, 2016, 37-43.
- Бойкина, Д. Две мощехранителници от Троянския манастир в България. – *Balcanoslavica*, vol. 47, 1, 2018, 105-118.
- Бойкина, Д. *Там светеше нещо като звезда* – един непубликуван кивот за мощи. – Маргиналия. Изкуствоведски четения 2018. С., 2019, 321-340.